

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXV

WARSZAWA 2017

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Andrzej Klonder
Zastępcy Redaktora — Elżbieta Mazur, Martyna Milewska
Sekretarze Redakcji — Magdalena Bis, Ludmiła Paderewska
Członkowie Komitetu — Maria Bogucka, Jarosław Dumanowski,
Andrzej Janeczek, Leszek Kajzer, Jan Klápště,
Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Jerzy Kowalczyk,
Jerzy Kruppé, Maria Nietyksza, Raimo Pullat,
Janusz Sztetyło, Wojciech Szymański,
Andrzej Wyrobisz

Adres Redakcji:
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
<http://www.iaepan.edu.pl/czasopisma/kwartalnik/index.html>
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 81 w. 146

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2016:

Jerzy Kruppé (Uniwersytet Warszawski)
Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN)
Maria Nietyksza (Uniwersytet Warszawski)
Patrycja Prządka-Giersz (Uniwersytet Warszawski)
Piotr Taracha (Uniwersytet Warszawski)
Jerzy Urwanowicz (Uniwersytet w Białymstoku)

Skład i łamanie:
Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:
Partner Poligrafia sp. z o.o.
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 400 egz. Arkuszy wydawniczych 11,5. Papier offset 80 g.
Oddano do składania w lutym 2017 r., druk ukończono
w kwietniu 2017 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Małgorzata Delimata-Proch, Wypadki losowe oraz inne „wielkie niebezpieczeństwa” w świetle księgi cudów i łask Matki Bożej Świętogórskiej (XVI–XVIII w.)	3
Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Panie Zamoyskie: Anna Franciszka z Gnińskich, Teresa z Potockich i Urszula z Kalińskich — okruchy biografii w świetle korespondencji i aktów ostatniej woli	19
Wojciech Jerzy Górczyk, Cmentarz parafialny w Opinogórze i kaplica grobowa hrabiów Krasieńskich	39
Jerzy Żywicki, Początki budownictwa żelbetowego w Lublinie	55

ŹRÓDŁA

Katarzyna Pękacka-Falkowska, Inwentarz pośmiertny łaźiebника toruńskiego Johanna Zandera (1709)	79
---	----

RECENZJE

Piotr Plisiecki, <i>Rudy i rudnicy na obszarze średniowiecznej Lubelszczyzny (do schyłku XVI wieku)</i> — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	97
Wojciech Siwiak, <i>Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł kultury materialnej)</i> — Magdalena Bis	102
<i>Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła drukowane</i> , wyd. i oprac. Jarosław Dumanowski, Dorota Dias-Lewandowska, Marta Sikorska — Andrzej Klonder	106
Ewa Barylewska-Szymańska, <i>Od piwnic po strych. Wnętrza domów gdańskich drugiej połowy XVIII wieku</i> — Magdalena Bis	108

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

<i>Użytki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych</i> , red. Justyna Żychlińska, Anetta Głowacka-Penczyńska, Andrzej Klonder — Magdalena Bis	119
<i>Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze</i> , red. Waldemar Chorążyczewski, Arvydas Pačevicius, Stanisław Roszak — Andrzej Klonder	124
<i>Von Degen, Segeln und Kanonen — Der Untergang der Prinzessin Hedvig Sofia</i> , red. Kirsten Bauman, Rolf Bleile — Andrzej Klonder	125

KRONIKA NAUKOWA

Pamięci profesora Leszka Kajzera (11 VIII 1944–25 IX 2016) — Stanisław Kołodziejcki	127
„ <i>Inter arma non silent musae</i> . Rezydencja i wojna”, XI konferencja naukowa z cyklu „Interdyscyplinarne badania założeń rezydencjonalnych i obronnych”, Warszawa, 6 grudnia 2016 r. — Wojciech Bis	131
„Zamek Książąt Mazowieckich w Ciechanowie — nowe spojrzenie”, konferencja w Ciechanowie, 10 października 2016 r. — Aleksandra Lis	135
Michael Moosbrugger, „Winemaking in the Danube Area in the early 19th century”, odczyt w Klubie Historii i Kultury Wina przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, 26 października 2016 r. — Gabriel Kurczewski	136

Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze, red. Waldemar Chorążyczewski, Arvydas Pačevicius, Stanisław Roszak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, ss. 200.

Tytułowe egodokumenty, czy w dosłownym tłumaczeniu terminu niemieckiego „samoświadectwa” (*selbstzeugnisse*), od z górą pół wieku są przedmiotem intensywnej źródłoznawczej refleksji zarówno w historiografii europejskiej, jak też polskiej. Stanowią również źródło fundamentalne dla antropologii historii lub mikrohistorii. Omawiana publikacja jest efektem współpracy międzynarodowej, głównie litewsko-polskiej (badaczy z Uniwersytetów w Wilnie oraz toruńskiego UMK). Temat podejmują historycy, archiwiści i bibliolodzy. Publikowane studia są poświęcone piśmiennictwu „w przestrzeni prywatnej”, w okresie od wieku XVI do współczesności. W omówieniu skoncentruję uwagę na źródłach z doby Rzeczypospolitej Szlacheckiej¹, przydatnych w badaniach historii kultury, w tym również kultury materialnej.

Tomik otwiera artykuł Waldemara Chorążyczewskiego i Agnieszki Rosy (UMK) *Egodokumenty — egodokumentalność — analiza egodokumentalna — spuścizna egodokumentalna* (s. 11–21). Autorzy wskazują na ewolucję zainteresowań badaczy, a przede wszystkim samego pojęcia egodokumentu, dającego możliwość „wejścia w osobowość autora, jego sposób widzenia świata, postrzegania codzienności”. Te kryteria bez wątpienia spełniają dzienniki, pamiętniki, korespondencja. W końcu wieku XX za przynależne do samoświadectw uznano również takie źródła jak np. testamenty albo zeznania sądowe. Ich wykorzystanie umożliwiło wniknięcie w mentalność niższych grup społecznych, dotąd dla historyków „niemych”. Oczywiście wnioskując na podstawie aktów ostatniej woli, czy też zeznań przed sędzią, musimy pamiętać, że z reguły mamy do czynienia z myślami zniekształconymi (w różnym stopniu) przez pośrednika — pisarza sądowego lub notariusza. Z rozważaniami Chorążyczewskiego i Rosy koresponduje artykuł Arvydasa Pačeviciusa, *Litewski program badań egodokumentalnych — LEGODOK* (s. 33–42). Efektem projektu realizowanego w latach 2010–2012 było stworzenie bazy danych egodokumentów lituanistycznych dostępnych w bibliotekach Litwy, Polski i Rosji. Kwerendom towarzyszyły konferencje naukowe; zapoczątkowano również edycje źródeł. Jedną z pierwszych dotyczy artykuł Aleksandry Ziober, *Korespondencja Kazimierza Leona i Mikołaja Krzysztofa Sapiehów z podróży w latach 1625–1627. Wybrane aspekty* (s. 43–56). Relacje młodych Sapiehów z pobytu w Południowych Niderlandach (Lowanium), Autorka uznaje za „niezwykle interesujące źródło” informacji nie tylko o obserwowanych przez podróżników wydarzeniach wojennych, ale też szerzej o postrzeganiu przez nich otaczającej rzeczywistości. Niezwykłość źródła nie znajduje pełnego potwierdzenia w wywodach Autorki, wynika z nich raczej, że mamy do czynienia z materiałem ciekawym, ale zarazem dość typowym dla przebo-gatej i od dziesięcioleci intensywnie badanej literatury podróżniczej z epoki. Niepokój budzi też pewna dezynwoltura w definiowaniu konfliktu, którego świadkami byli Sapiehowie. Raz jest określany jako „tzw. wojna trzydziestoletnia” (s. 45), kiedy indziej jako „wojna trzydziestoletnia” (s. 56). Autorka — zapewne nieświadomie — opowiedziała się równocześnie po obu stronach historiograficznego sporu o charakter i zasięg największej wojny XVII stulecia.

Dwa dalsze artykuły dotyczą edycji kolejnego źródła, diariusza zachodnioeuropejskiej podróży (1752–1754) oraz późniejszych działań w kraju (1754–1759) inflanckiego magnata Józefa Jerzego Hylzena (Stanisław Roszak i Joanna Orzeł, *Tożsamość i przynależność. Józef Jerzy Hylzen w pięciu odsłonach*, s. 57–78; Łukasz Wróbel, *Józef Jerzy Hylzen jako diarysta*,

¹ Okresu od XIX do XXI wieku dotyczą następujące opracowania: Vytautas Plečkaitis, *Egodokumenty jako źródło do dziejów politycznych Litwy międzywojennej na przykładzie dziennika Jurgi šaulysa (1879–1948)*; Robert Degen, *Portrety w pamiętniku Ryszarda Mienickiego*; Kamila Siuda, *Życiorysy jako egodokumenty*; Arūnas Vyšniauskas, *Sprawozdania z pobytu w Wilnie. Przykłady współczesnych egodokumentów studenckich*.

s. 79–93). Autorzy przedstawiają kilka wcieleń swego bohatera jako podróżnika, ucznia, katolika, aktywnego politycznie młodego obywatela Inflant Polskich. Zestawiają informacje, jakie Hylzen podaje o sobie samym — swoim stanie zdrowia, samopoczuciu, nastroju (te na ogół bardzo lakoniczne), ale także dokładniejsze — o sukcesach towarzyskich, powodzeniu u kobiet, poszukiwaniach kandydatki na żonę. W relacjach z zagranicy odnotowują więcej obserwacji krajobrazu i obyczajów ludności. Znajduje w nich także odbicie jeszcze bardziej barokowa niż oświeceniowa fascynacja bogactwem, luksusem, np. dokładny opis (z podaniem wagi, ceny, detali wotów) skarbcza ośrodka kultu maryjnego w Alttötting w Bawarii. W innym miejscu znajdujemy uwagi o roli srebrnych tabakierok jako narzędzia korupcji w Wiedniu. Opisy sytuacji i osób, sejmików w przeświadczeniu Hylzena — sprawy dla wszystkich oczywiste nie wymagały komentarza. Jednak, także w mniej interesującym historyka kultury materialnej diariuszu życia osiadłego i polityki krajowej, znalazła się swoista perełka, kilkunastoricowy opis walki Hylzena z ospą, latem 1756 r.

Niewielka, wysmakowana w formie edytorskiej książka przypomina o od dawna znanych historykom źródłowych walorach samoświadectw, a zarazem zwraca uwagę na nowy etap intensywniejszego ich wykorzystania w badaniach przeszłości Litwy.

Andrzej Klonder

Von Degen, Segeln und Kanonen — Der Untergang der Prinzessin Hedvig Sofia, red. Kirsten Bauman, Rolf Bleile, Stiftung Schleswig — Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf, Sandstein Verlag, Dresden 2015, ss. 291, ryc. barwne.

Tytułowa Jadwiga Zofia to urodzona w 1681 r. królowna szwedzka, w latach 1698–1708 księżna Szlezwiaku Holsztynu; równocześnie to noszący jej imię okręt liniowy floty szwedzkiej z doby Wielkiej Wojny Północnej (1700–1721). Właśnie wydobyte wraka tej jednostki (w 2008 r., w pobliżu Kilonii) dało impuls do zakrojonego na dużą skalę, wspólnego naukowego przedsięwzięcia archeologów podwodnych, historyków i muzealników. Sprzyjały mu też przypadające na początek stulecia okrągłe rocznice głównych wydarzeń wspomnianej wojny. Efektem podjętych prac, oprócz wystawy przygotowanej przy współudziale 27 muzeów oraz innych instytucji kultury z Danii, Finlandii, Niemiec, Norwegii i Szwecji w dawnej rezydencji księżnej, w zamku Gottorf (maj–październik 2015 r.), jest wydawnictwo, znacznie wykraczające poza formułę katalogu wystawy. Mamy tu raczej do czynienia ze zbiorową monografią istotnego fragmentu dziejów strefy bałtyckiej na przełomie wieków XVII i XVIII. Autorzy skupiają uwagę na kilku zagadnieniach: historii wojny na morzu, floty wojennej i samego tytułowego okrętu, dziejach politycznych zwłaszcza w trójkącie Dania — Szlezwiak — Szwecja, oraz funkcjonowaniu dworu księżąt z Gottorf jako centrum władzy i kultury. Wszystko to ukazane na rozległym tle sytuacji w basenie Bałtyku, ze szczególnym uwzględnieniem Rzeszy i krajów skandynawskich.

W pierwszej grupie tematycznej Thomas Eisentraut, „Das schwedische Kriegsschiff Prinzessin Hedvig Sofia” (s. 18–39) opisuje dzieje samego okrętu wodowanego w stoczni w Karlskronie w 1692 r. Ta wielka jednostka (47,5 m długości, 80 dział, 400 a wraz z piechotą morską do 480 ludzi załogi) zakończyła służbę w dramatycznych okolicznościach. W kwietniu 1715 r., po przegranej bitwie morskiej z Duńczykami, cała eskadra szwedzka (6 okrętów) znalazła się na mieliźnie w Zatoce Kilońskiej. Pozbawione możliwości manewru załogi zatopiły wszystkie okręty, a same (ok. 1600 ludzi) trafiły do niewoli. W niedługim czasie osadzone na pływicznie

statki, wydobyte i naprawione, zostały włączone w skład floty duńskiej. Jedyne najmocniej uszkodzona w czasie bitwy „Prinsessan Hedwig Sofia” pozostała na dnie. Wrak odkryto w roku 1970. Badania prowadzone później z różnym nasileniem, najintensywniej w latach 2002–2008, przyniosły ok. 1300 znalezisk. One też są jedną z głównych podstaw źródłowych (obok regulaminów oraz dziennika pokładowego) wywodów tegoż autora o marynarskiej codzienności „Leben an Bord um 1700” (s. 171–207). Oprócz broni (lufy dział, muszkiety, pistolety, amunicja) równie istotnymi pozostałościami tej codzienności są: obuwie, przybory krawieckie (np. napastrki, igły i szpilki), grzebień, łyżki, kości do gry, skrzynka z zapasem tabaki, fajki, wreszcie zakorkowana flaszka na sznapsa.

Z rozdziałów traktujących o tematyce szerszej niż marynarka wojenna, Wojny Północnej dotyczy studium Joachima Krügera „Der Große Nordische Krieg. Eine Zeit der Umbruchs” (s. 78–123). Zarys wydarzeń politycznych i militarnych ilustrują zabytki związane z jej głównymi bohaterami (m.in. Karol XII, Piotr I, August II Sas, graf Magnus Stenbock), ich portrety oraz rzeczy im służące: szpady paradne i bojowe, reprezentacyjne i powszednie ubiory, puchary, biżuteria, tabakierki.

Inne rozdziały dotyczą samej Jadwigi Zofii, jej dworu i kultury politycznej epoki. J. Krüger, „Hedvig Sofie von Schweden, Herzogin von Schleswig-Holstein-Gottorf” (s. 41–75) przedstawia dzieciństwo przyszłej księżnej, następnie małżeństwo i macierzyństwo. Cennym źródłem dla poznania metod wychowawczych ówczesnych elit jest pisemna instrukcja księżnej dla wychowawcy jej syna, Karola Fryderyka. Z macierzyństwem związana też była nagła śmierć Jadwigi. Zmarła po zakażeniu ospą od Karola, którego osobiście pielęgnowała w chorobie. Również tę część pracy, obok ikonografii z epoki, wzbogacają zabytki kultury materialnej — choćby srebrny komplet toaletowy księżnej, wykonany w Sztokholmie w roku 1689, dokładnie zaś opisany w inwentarzu sporządzonym w roku 1711.

Ten sam autor przedstawił także gry polityczne związane z sukcesją po śmierci (1739) księcia Karola Fryderyka, „Die Erbfolgetrage Herzog Karl Friedrichs von Schleswig-Holstein-Gottorf” (s. 124–141). Wreszcie Uta Kuhl omówiła ważną dla skutecznego sprawowania władzy kwestię demonstrowania przez panujących prestiżu, luksusu, bogactwa, „Krieg und Spiele, Herrschaftliche Repräsentation als Mittel der Politik” (s. 142–171). Służyły temu nieobce również środowisku holsztyńskiemu inwestycje w reprezentacyjną architekturę (rozbudowa zamku w Gottorf w latach 1698–1705), a także oficjalne święta i uroczystości: paradne wjazdy, rewie wojskowe. Także ta strona działań władzy jest bogato dokumentowana ikonografią oraz zabytkami, m.in. z kręgu dworu elektorów saskich.

Tom zamyka obszerny tekst pióra Rolfa Bleile, „Unser gemeinsamer Kulturerbe in der Ostsee” (s. 242–269). Stanowi on krótki zarys historii Morza Bałtyckiego, a przede wszystkim zestawienie dorobku i dalszych możliwości archeologicznych badań podwodnych na stanowiskach takich jak wraki, osady, porty, urządzenia obronne, pola bitew, urządzenia rybackie, mosty. Tekst ten może okazać się szczególnie pożytecznym przy planowaniu przyszłych badań.

Andrzej Klonder